

ПОБУТ УКРАЇНЦІВ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Іван Франко, будучи обізнаний з творами Ф. Енгельса і сучасних йому соціологів та народознавців, визначив напрям етнографічної діяльності по шляху правдивого висвітлення тяжких умов життя, побуту українського народу, соціального і національного гноблення, політичного безправ'я і особливо всезростаючої класової диференціації на селі. Франко вважав, що саме з цього погляду багатий і переконливий матеріал дасть комплексне етнографічне вивчення матеріальної та духовної культури трудящих мас Галичини, всього українського населення¹.

Розвиток української етнографії Галичини кінця XIX — початку ХХ ст., отже, тісно пов'язаний з ім'ям і науковою діяльністю Івана Франка, а також з іменами багатьох видатних дослідників; серед них помітне місце посідав і Володимир Гнатюк.

Гнатюк був не лише особистим приятелем Івана Франка, але й переконаним послідовником і науковим його побратимом на ниві народознавства. Показовим є той факт, що І. Франко разом з В. Гнатюком писали програми, які полегшували збирацьку роботу дослідників. Так, 1901 р. було розіслано науковцям і добровільним їхнім помічникам-кореспондентам програму «В справі збирання етнографічних матеріалів»². Роком пізніше вони опублікували на сторінках «Літературно-наукового вісника» звернення, а згодом програму «До збирачів етнографічного матеріалу»³, в яких наголошували на необхідності стаціонарного вивчення творчості й побуту народу із зачлененням до того ж архівних і літературних джерел, застосовуючи при цьому метод порівняння. Сам Гнатюк поставив собі нелегке завдання: дослідити побут українців території так званої на той час Угорської Русі (теперішнє Закарпаття), Галичини. З 1895 року Гнатюк розпочав діяльну підготовку до збирання етнографічного і фольклорного матеріалу.

Невдовзі з'явилися перші статті — «Ткацтво у Східній Галичині» («Матеріали до українсько-руської етнології», 1900, т. III) — у запису з с. Пужників на Тернопільщині, «Кушнірство у Галичині» (МУЕ, Львів, 1899, т. I) та «Народня пожива і спосіб її приправи у Східній Галичині» (МУЕ, т. I, 1899). Пізніше ним були написані «Причинки до пізнання Гуцульщини» (Записки НТШ, 1917, т. CL XXIII — CL XXIV), «Народні оповідання про тютюнарів» (Записки НТШ, Львів, 1915, т. CL XXII), «Гуцули» (ж. «Подкарпатская Русь», Ужгород, 1923, № 1; 1924, № 2, 3) — ґрутовне дослідження побуту гуцулів, написане на підставі власних спостережень і опрацювання літературних джерел. У ряді статей В. Гнатюка про народне мистецтво гуцулів є цінні відомості про побут, культуру і соціальне становище цієї етнографічної групи населення⁴.

Досліджуючи ткацтво на території Галичини, Гнатюк зокрема описує такі знаряддя, як верстат і кросна. Аналізуючи їх термінологічні назви, він дійшов висновку, що кросна — знаряддя типово українське, а верстат з'явився пізніше і його запозичено в інших народів⁵. У зв'язку

¹ Iwan Franko. Krajoznaśwto Galicyjskie. „Kurier Iwowski”, 1892, стор. 222.

² «Літературно-науковий вісник», Львів, 1899, т. VIII, кн. XII, стор. 176—178.

³ «Літературно-науковий вісник», 1902, т. XVII, кн. I, стор. 77—78; 1904, т. XXVIII, кн. XII, стор. 214—217.

⁴ В. Гнатюк. Гуцульське мистецтво в Косові,— «Діло», 1923, 12.IV; Гуцульське мистецтво в Косові з нагоди виставки гуцульських килимів.— «Наш прапор», 1924, № 3.

⁵ В. Гнатюк. Ткацтво у Східній Галичині. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1900, т. III, стор. 12.

з неоднорідністю природних умов Галичини, ткацтво не скрізь могло бути однаково розвинуте. Найбільше ним займалося населення рівнинної частини, де сіяли коноплі та лён. Процес ткацтва Гнатюк описав детально — від заготівлі прядива і до появи готової продукції, при цьому він дав чітке роз'яснення конструкції верстату і взаємодії його частин.

У своїй роботі дослідник звертає увагу читача на злиденне життя галицького селянства. Кількома словами згадує про бідняцьку їжу. Адже заробіток ткача був настільки мізерний, що сім'я здебільшого харчувалася юшкою і бараболею. Незважаючи на вкрай тяжку і невигідну роботу, доводилося погоджуватися й на неї, аби було чим за-безпечити сяке-таке напівголодне існування сім'ї, адже «ткачами пра-цють бідні люди, що не мають землі»⁶.

Гнатюк змушує громадськість замислитися над становищем безземельного селянства в Галичині. Порівнявши вироби галицьких, бойківських і угорських ткачів, він констатував, що тут, як і скрізь по Україні, ткацтвом займається кожна жінка, але майстрів-фахівців як таких, не було. Щоправда, Гнатюк дав високу оцінку угорським тканям рушникам, які, на його думку, слід було дослідити вітчизняним майстрям. Водночас він закликав етнографів вивчати матеріальну культуру інших народів, підкреслюючи взаємозв'язки і взаємовпливи народних культур, їх взаємозагачення.

Основою для статті «Кушнірство у Галичині»⁷ послужила розповідь майстра Юзька Розовського про народний спосіб обробки шкіри. Передусім вражає вміння Гнатюка досить точно передати мову селянина, а тому стаття становить інтерес ще й тим, що може прислужитися не лише етнографові, але й мовознавцеві. До того ж вона (як і інші статті Гнатюка) має і практичне значення для тих, хто безпосередньо займається народними промислами або їх вивченням. Детальний опис знарядь праці, процесу обробки шкіри з сuto кравецькою викладкою крою кожуха, кількості шкір, гудзиків і ін.— не відається читачеві зайвим.

У статті про їжу мешканців села Пужників⁸ дослідник характеризує деякі риси побуту й економіки сімей Поділля і Покуття.

Уважно перечитуючи її, ми знаходимо відомості про знижені якості їжі, нестачу в ній м'ясних продуктів, обмеженість молочних страв. Все це разом з узяте свідчило про бідність трудящого селянства Галичини. Саме як підтвердження злиденного становища трудівників ми й сприймаємо слова автора, що «м'ясо належить до тих потрав, яких дуже рідко вживають селяни»⁹ (тільки на великдень, весілля та інші свята, коли вони не збігаються з постом). Сметану чи «набіл» їдять також рідко, їх несуть на продаж або в крайньому випадку дають малим дітям чи тяжко хворим. Рослинна їжа, зауважує Гнатюк, переважає лише у бідніших верств сільського населення, тоді як у заможних селян — м'ясна. Отже, з перших сторінок своїх етнографічних статей Гнатюк виступав як спостережливий і вдумливий дослідник, що правильно орієнтувався в суспільно-економічному житті Галичини, тодішнього аграрного приданку Австро-Угорщини. Описуючи побут, Гнатюк зумів, певною мірою, розкрити економічне і політичне життя галицького селянства, підкреслив його неоднорідність і всезростаюче класове розшарування.

Для того, щоб зробити певні висновки щодо укладу життя селян Поділля і Покуття, Гнатюк вивчав етнографічні праці, зокрема вчених з Наддніпрянської України, Росії. Він друкує велику рецензію-дослідження на роботу В. Ястrebова «Матеріали по етнографии Новорос-

⁶ Там же, стор. 23.

⁷ В. Гнатюк. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899, т. I.

⁸ В. Гнатюк. Народна пожива і спосіб її приправи у Східній Галичині.— Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899, т. I.

⁹ Там же.

сийского края»¹⁰, де проводить паралелі та робить висновки про існування окремих явищ на досліджуваних територіях. Вже з цієї рецензії можна уявити велику обізнаність Гнатюка в галузі матеріальної і духовної культури українського народу, спостережливість і глибоке зацікавлення побутом. Застосування порівняльного методу дало можливість вченому виявити специфіку побуту обох частин України і їх спільні риси. Неодноразово Гнатюк доповнює дослідника або зазначає, наприклад, що на Поділлі — мова йде про галицьке Поділля — не знають купальських ігор, про які так цікаво розповів Ястrebов¹¹.

У розділі, присвяченому дослідженню людини, Ястrebов скрупульозно зібрав матеріал про її психологію, світосприйняття, знання природи тощо. Гнатюка зокрема зацікавили такі деталі, як вірування про брови, волосся, а також приговори, прокльони, тлумачення снів і т. д. Порівнюючи з фактами, які засвідчив у своїй праці Ястrebов, Гнатюк зазначив відсутність ряду подібних рис на обстежуваній ним території західної України.

Розділ народної медицини вчений доповнив місцевим матеріалом про способи народного лікування в Галичині¹², а відомості з народних вірувань збагатилися матеріалами, зібраними Гнатюком у с. Григорів на Тернопільщині. Тлумачення Ястrebовим казок, легенд і переказів викликали певні зауваження, бо він не дотримався прийнятої на той час наукової систематизації матеріалу.

Протягом 1895—1902 рр. Гнатюк шість разів побував у селах обслідуваної ним території, що і позначилося на його науковому доробкові. 1897 р. він оголосив реферат — «Руські оселі в Полуднівій Угорщині», який, фактично, став за основу наукової розробки «Руські оселі в Бачці», опублікованої 1898 р. в «Записках наукового товариства ім. Шевченка»¹³. В ній, крім сухо етнографічного матеріалу, що стосується матеріальної і духовної культури та побуту українського народу, житла, одягу, сімейних стосунків і т. п., Гнатюк торкнувся питання політичного становища русинів. Щодо економічного життя, то, як наголосив вчений, воно надто різиться між багатим газдою і «худобним русином». Робота має і досить оригінальну композиційну побудову. Спостереження самого автора, його роздуми в кількох місцях підсилюються оповіданнями і піснями, записаними ним у селах Керестур і Коцур. Це не просто собі зразки фольклору, а гостра народна сатира на існуючі порядки. Такими є, наприклад, вставки «Які були нужди давно, а які тепер» (стор. 11—12), «Про мадярське повстання» (стор. 14—15), «Здирства над бідними» (стор. 22—23) та ін. В останній, наприклад, стверджується, що багаті з кожним роком збільшують свої прибутки, а бідному не вистачає хліба навіть до крачуна (тобто різдва — В. М.). Гнатюка болюче вразила система експлуатації селян: мало того, що бідний змушений чотири дні працювати на лихваря задарма, він ще повинен був сплачувати великі податки священикові¹⁴.

В оповіданні «Як стало тяжко жити бідним по розділі толоки» наведено факти страшенної злідарювання. Бідна маті йде до газдині просити для дітей бодай картоплі, обіцяючи літом задарма відпрацювати, і чує хвалькувату відповідь: картоплею та годує лише свиней, а якщо почне позичати, тоді не вистачить корму для тварини. Багаті, як зауважує Гнатюк, тримали до 100 голів свиней, м'ясо з яких та пере-

¹⁰ В. Гнатюк. Рец. на «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястrebовым». Одесса, 1884.—ЗНТШ, т. VI, кн. 2, Львів, 1895, стор. 48—60. (Бібл.).

¹¹ Там же, стор. 50.

¹² Там же, стор. 52—53.

¹³ В. Гнатюк. Руські оселі в Бачці (в Полуднівій Угорщині). ЗНТШ, Львів, 1898, т. XXII, кн. II.

¹⁴ В. Гнатюк. Руські оселі в Бачці, стор. 25.

роблену продукцію возили аж до Відня¹⁵. Так наочно в побуті виступає різка протилежність життя русина — газди і «худобного», що обумовлювало різницю в психології та характері цих людей. Отже, бідний гине з голоду, а багатий наймає його за 12 сніп або за четвертий шульок кукурудзи.

Тяжким економічним становищем селян пояснює Гнатюк причину страйку, який виник у Полуднівій Угорщині. Проте він не змінив становища селянства.

З наукових позицій Гнатюк розглянув питання насильницької денационалізації українців, що заселяли обслідувану ним територію. Він вітав прояви інтернаціоналізму в українців, мадьяр, німців і словаків села Коцур. Оскільки русинів тут проживало удвічі більше, то й віта укрійського вибрали на 6 років, а від інших національностей на 3 роки. В селі українська мова вважалася мовою загального спілкування. Звідси, наголошував Гнатюк, в кожній мові спостерігалися великі взаємопливі і запозичення. Дослідника гнітила відчутна денационалізація українського населення. Все починалося, зауважував він, зі школи, хоч вона була на утриманні українців, викладання велося угорською мовою. Гнатюк загалом вітав знання мов, поряд з вивченням своєї мови¹⁶. Такий же стан з народною освітою спостерігав Гнатюк і по інших селах, наприклад, у Срімі, де навчали українців виключно хорватською мовою. Саме тому Гнатюк звернувся до української інтелігенції тих земель, що перебували під владою Австро-Угорщини, із закликом розвбуджувати національну самосвідомість українців, він закликав не шкодувати коштів для проведення просвітительської роботи¹⁷. Такі висновки Гнатюк будував на реальній основі.

Водночас він визнавав позитивний вплив на українців економічного і культурного розвитку сусідніх народів. Так, наприклад, машини, які обробляли землю, спільно купувало кілька сімей. Тому Гнатюк назвав українців з Бач-бадрогського комітату «европейцями» у порівнянні з галицькими і земплинськими¹⁸.

Щодо політичного життя, то закарпатські українці не відігравали особливої ролі; Гнатюк пояснює це досить наївно: «задля своєї малочисленності»¹⁹.

Розглядаючи матеріальну і духовну культуру українців, Гнатюк спостеріг позитивний вплив на них з боку сусідів — німців і мадьяр. Наприклад, у плануванні народного житла переважало традиційне українське $X + C + X$, однаке помітно проступали і нові риси. Кімнати були просторими і світлими, бо мали великі вікна, сіни («прикліття») нагадували скоріше кімнату, вони будувалися ширшими від традиційних в 1,5—2 рази, обов'язково мали стелю і білилися²⁰. Хата виходила на вулицю стіною, в якій було одне або двоє вікон; від вулиці розташовувалася «чиста кімната», а від подвір'я — господарська. «Чиста кімната», на відміну від українських жителів, завжди мала підлогу, а господарська долівку.

В інтер'єрі житла, який описав Гнатюк, відчувається вплив сусідів. Так зокрема в «чистій кімнаті» ставили по двоє ліжок, на вікнах були кольорові перкалеві фіранки, які влітку захищали кімнату від перегрівання. Поруч з кріслами зберігалися традиційні лави, стіни обвішували образами, декоративними тарілями (як на Закарпатті), паперовими пташками (як на Поділлі). Отже, в обладнанні житла відчувається поєднання народних традицій різних територій.

¹⁵ Там же, стор. 18.

¹⁶ В. Гнатюк. Руські оселі в Бачці, стор. 9.

¹⁷ Там же, стор. 9—10.

¹⁸ Там же, стор. 7.

¹⁹ Там же, стор. 40.

²⁰ Там же, стор. 15—17

Побіжно Гнатюк торкнувся і зовнішнього вигляду житла, подав окремі локальні назви, які на Україні не побутували. Так, наприклад, уздовж фронтонної стіни будували довгий ганок, що мав назву «конг». Він нагадував галерею українського житла, але мав вихід на вулицю.

В одязі відчувався значний мадьярський і німецький вплив. Основні деталі жіночого і чоловічого одягу — сорочки, спідниці і штани — за описом Гнатюка — мало нагадують українські, як матеріалом, так і кроєм та розташуванням прикрас. На жіночий одяг використовували шовк. Жінки одягали до 5—8, а дівчата до 10—15 спідниць. Рукави в жіночих буденних сорочках робили короткі, що ледве сягали ліктів, чого не можна було зустріти в українському жіночому одязі. Чоловіки носили також коротку сорочку, яка не заправлялася в штани, на ноги взували у будні «папучі», а на свято «бочкарі» — чоботи з досить високими халявами. Шию чоловіки, як правило, пов'язували шаллю, що зовсім не характерно для українського одягу; жінки носили велику квітчасту хустку на плечах тощо. Таким чином можна зробити висновок, що в одязі, крім незначних деталей, вже за того часу українські національні риси майже не збереглися.

У сімейному житті частими були ранні шлюби. В 14—15 років молоді жінки вже мали дітей. Однаке в таких сім'ях спостерігалася малодітність. Це явище пояснювали селяни тим, що люди жили в нестатках²¹.

У сімейних стосунках дослідник спостерігав підкresлену повагу до старших. Виявлялася вона навіть у виборі собі подружньої пари. Хлопець здебільшого покладався на батьківський смак, який часом визнавався рівнем заможності дівчини. За того часу побутував цікавий, хоч і не властивий українцям, звичай: якщо дівчина бажала вийти заміж, то починала своїх товаришів називати на «ви», а в подружньому житті таке звернення було постійним.

Не пройшли повз увагу дослідника і українські народні обряди та дозвілля. Однаке мало втішного міг розповісти Гнатюк зокрема про весільний обряд. Весілля, як такого, в розумінні збереження народних традицій, не було. І якщо в Коцурі скорочували, порівняно з народним, і проводили за один день, то в решті сіл — реєструвалися в церкві і закінчували вечерею і танцями в касино²². Гнатюк змушений був констатувати, що таке весілля проводилося «на взір швабський». Навіть весільні пісні майже не збереглися.

Порівнюючи описи весілля у селах Мшанці і Керестурі, Гнатюк, по-перше, показав локальні особливості й спільність в обрядах, а по-друге, зберіг за допомогою транскрипції характерність мови обох сіл. В кінці опису весілля в Керестурі додано словничок, при уважному ознайомленні з яким бачимо, що слова запозичені з сербської, мадьярської і німецької мов.

Хоч серед русинів (як вони самі себе називали) і було більше освічених ніж серед галичан, усе ж і серед них, як відмічав Гнатюк, траплялися «темні», ще гірше, як де в іншому місці²³.

У аналізованій праці, в інших статтях чи передмовах до етнографічно-фольклорних видань Гнатюк неодноразово підкresлював різноманітність фольклору українців. Про це свідчать шість томів зібраного ним матеріалу. Кількість казок, легенд, новел, анекdotів, пісень, почутих і записаних Гнатюком, велика. Правда, серед пісень були й примітивні як формулою, так і змістом. Але вони цінні насамперед, як короткі розповіді про буденне життя керестурців. Їх можна вважати маленькими етюдами з побуту українців.

²¹ Там же, стор. 40.

²² Там же, стор. 51.

²³ Там же, стор. 51.

У вступній частині своєї великої роботи він подав історіографію походження українців цієї території, а також полемізував з деякими питань із Василем Лукичем та іншими дослідниками. На підставі аналізу мови і письма, а також інших даних, автор робить висновок, що «угорські русини» — це переселенці з північної Угорщини, тобто з території сучасного Закарпаття, а не запорожці; тому мова в них скоріше «карпатсько-руська, а не чисто малоруська»²⁴. Правда Володимиру Гнатюкові так і не вдалося дослідити документальний матеріал, і свої висновки він зробив лише на підставі аналізу почутих переказів й особливо мови.

У багатьох наукових працях і рецензіях²⁵ Гнатюк послідовно відстоював думку про те, що офіційні власти зацікавлені в денационалізації українського населення і намагаються довести, що на досліджуваній території його або зовсім немає, або ж є незначна кількість. Визначивши чисельність українців, які проживали на досліджуваній території, Гнатюк розвінчує невідповідність цифрових даних, бо в офіційній статистиці і в консисторських записах реєстрували людей не за національним складом, а за віросповіданням. За кількістю населення українці посідали четверте місце, а щодо володіння землею, то останнім відводили найгірші клапти в горах. Це певною мірою пояснювало і їхнє політичне становище. Отже, вкрай тяжке життя трудящих українців вельми сприяло інтенсивній еміграції їх до Сполучених Штатів Америки, Канади, Болгарії та інших країн.

Цілком зрозуміло, що в зробленому Гнатюком записі «Як живеться русинам на Спішу» звучала безвихід: «Люди живуть дуже бідно. Роблять гірше, як воли чи коні... То, боже, поможи нам нарешті вмерти»²⁷.

Спираючись на дослідження сучасних науковців²⁸, можна констатувати значні зміни, які відбулися в побуті українців, що проживають на території Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії: по-перше, українці мають свої школи, а в Керестурі нещодавно відкрили гімназію з двома паралельними класами, де викладання проводиться українською мовою²⁹. По-друге, українською мовою видаються журнали, газети, літературні твори і підручники. Серед літераторів добре відомі драматург і поет М. Ковач, прозаїки В. Костельник, Д. Латяк, Є. Планчак та ін. Розвивається народне образотворче мистецтво³⁰. Велика заслуга в цьому належить Володимиру Гнатюку.

Наукові праці і безпосередні контакти Володимира Гнатюка з українським населенням території сучасної Югославії і Чехословаччини принесли велику користь.

За допомогою статистичних даних, історичних переказів, мовних аналогій та аналізу матеріальної і духовної культури Гнатюк допоміг радянським³¹ та зарубіжним дослідникам визначити межі розселення українського народу на території колишньої Австро-Угорщини і науково обґрунтував принадлежність «угорських русинів» до українців.

²⁴ Там же.

²⁵ В. Гнатюк. Вступне слово до зб. «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», вип. III.—«Етнографічний збірник», т. IX, Львів, 1900; В. Гнатюк. Переднє слово до зб. «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», вип. IV.—«Етнографічний збірник», Львів, 1909; В. Гнатюк. Словаки чи русини.—ЗНТШ, 1901, т. XLII; В. Гнатюк. Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів.—«Літературно-науковий вісник», 1899, т. VII, кн. IX.

²⁶ Див: ЗНТШ, Львів, 1899, т. XXVIII, кн. II, стор. 30—38.

²⁷ В. Гнатюк. Як живеться русинам на Спішу, с. Якубяни.—«Етнографічний збірник», т. XI, Львів, 1900, стор. 89—90.

²⁸ Зокрема, ми маємо на увазі матеріали О. Мишанича, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, який у травні 1972 р. побував у 18 селях Югославії, де більш чи менш компактно розселені українці.

²⁹ Олекса Мишанич. У добрих сусідів.—ж. «Вітчизна», 1966, № 4, стор. 183—184.

³⁰ М. Яценко. Володимир Гнатюк, «Наукова думка», К., 1964, стор. 120.

Його поїздки по території так званої Угорської Русі і ознайомлення з побутом, матеріальною та духовною культурою її населення допомогли зібрати, а отже й збагатити науку в цілому оригінальними записами фольклору та етнографії українців.

Для Гнатюка не було малоцікавих рис побуту чи малих тем. Його статті з питань етнографії, це — гострі, цілеспрямовані політичні оцінки тогочасного суспільства, які не лише збуджували думку, але й кликали до боротьби трудящі маси і особливо інтелігенцію. Байдужість, безпорадність значної частини інтелігенції в затхлій атмосфері суспільного життя на досліджуваних територіях викликала у Гнатюка обурення і намагання залучити її найширші кола до соціальної, а згодом і політичної боротьби.

Володимир Гнатюк як прогресивний вчений чимало зробив для того, щоб українське народознавство стало на рівень світової прогресивної науки.

Київ

М. Кікоть. Засідання ради робітничих і селянських депутатів у Косові (1917 рік). Кераміка. Івано-Франківська область. Ресторанська виставка творів самодіяльних художників, майстрів народного декоративного мистецтва, народних умільців та любителів художньої фотографії, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Київ, 1972.